

YU ISSN-0352-5724/UDK 801(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

XLIII

ПОСВЕЂЕНО
ПРОФЕСОРУ ДР ДРАГОЉУБУ ПЕТРОВИЋУ
ПОВОДОМ 65-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

НОВИ САД
2000

О ЛЕКСИЦИ У РОМАНУ *ЛАЈКОВАЧКА ПРУГА* РАДОВАНА БЕЛОГ МАРКОВИЋА

МИЛИЦА РАДОВИЋ-ТЕШИЋ

UDC 808.61-855
886.1.08 Beli-Marković

1. Да језик литерарног дела може, из стилских и других разлога, лексички и синтаксички бити удаљен од стандардног књижевног језика — показују многа дела из савремене српске књижевности. Ако издвојимо она која као подлогу имају дијалекат (нпр. *Пејријин венац* Д. Михаиловића, *Рече ми један чоек*, *Ђераћемо се још* и друге поеме М. Бећковића), пажњу ћемо усмерити на дела која имају архаизиран израз, односно лексику. Мера те архаизације некад одређује релевантност самог дела и његова језика. Деведесетих година, сада већ прошлога, двадесетог века, у српским литерарним текстовима, прозним или песничким, приметна је извесна склоност оживљавању архаичне лексике, било узете из области црквенословенског језика (термини) или из фазе српскословенског и рускословенског периода развоја српског књижевно-језичког израза. У већини случајева разлог томе је била сама тематика, временски смештена у средњи век или касније — седамнаести, осамнаести, деветнаести.

2. Познато је, међутим, да је Вук Караџић у свој *Српски рјечник* (1918) унео само оне речи из црквеног језика које су продрле у народ.¹ Тога правила су се држали у великој већини српски књижевници дуги низ година. У модерној српској прози у том погледу издвајала се изразито лексика у *Сеобама* Милоша Црњанског. Код Црњанског, наиме, понајвише говор ликова одликује бројна српскословенска и рускословенска лексика (нпр. *Исакович*, *росијски*, *честїњеши*, *одселиїсја*, *госїожа*, *серце* итд.). Дуги низ година после њега овај лексички фонд био је занемарен, потиснут у српској прози. Колико је нама познато, тек је В. Стевановић у роману *Нишчи* (Просвета, 1971) шире посегао за архаизираним лексичким елементима (*нишчи*,² *аз*, *нейоњайни*, *Всїок*, *друѓорождени*, *руко-*

¹ О црквенословенским елементима у Вуковом *Српском рјечнику* из 1918. уп. књигу П. Ивића: *О Вуку Караџићу*, Павле Ивић, Целокупна дела IV, Сремски Карловци — Нови Сад 1991, 155—157. Проф. Ивић скреће пажњу на то да „треба разликовати два слоја [црквенословенских] речи, везана за чињеницу да је у првој половини осамнаестог века српска црква напустила црквенословенски језик српске редакције (‘српскословенски’) и прихватила руску редакцију црквенословенског језика (‘рускословенски језик’). Будући да се разлике између ових двају језичких типова тичу у првом реду неких гласовних особина, често се по тим особинама може одредити којем од два слоја припада реч. У другим случајевима, опет, гласовни лик речи не пружа основу за овакво разликовање” (стр. 156).

² У РСАНУ: *нишчи*, *-а*, *-е* (исп. рус. ниший) арх. (у им. служби) м *убоџ*, *сиромашан*, *нишїї човек*.

делни, *иришча*, илишчи, *блажойрисшйојан*, *књижойисање*, *словориданије*, *времеље*, *јакоче* итд.). У то време је то, разуме се, деловало као право стилско и лексичко освежење.

У међувремену, посебно у бурним деведесетим годинама, појавило се на српском књижевном пољу неколико романа уметнички високо вреднованих у официјелној књижевној критици, чији језик као приметно типско лексичко обележје има архаизме који би се, с обзиром на дијакрони распон развоја књижевног језика, у савременој лексикографији могли именовати као не о а р х а и з м и.³ Пажњу у том смислу свакако заслужују, поред романа *Нишчи*, следећа дела: *Бездно* Светлане Велмар-Јанковић, *Одбрана и иројасиј Бодрога у седам бурних годишњих доба* Мирослава Јосића Вишњића, *Ојсада цркве Св. Сјаса* Горана Петровића, *Лајковачка ируџа* Радована Белог Марковића.

Задржаћемо се на лексички *Лајковачке ируџе*.⁴

3. Кад је реч о лексичким типовима, Р. Бели Марковић с мером употребљава дијалектизме вешто уграђене у стандардну лексику, али је врло исцрпан у архаизмима, варваризмима и калковима као стилски маркираној лексички која дочарава колорит епохе — време градње пруге кроз Лајковац (1908. год.).⁵ У пишевом тексту ти различити лексички слојеви, на пример, изгледају овако:

„Књижевни критичари држали су се од Лајковца подаље, а књижевник Р. Б. Марковић се, увиђавно, клонио Престонице и *визиштирања* редакција, помало мистификујући своје *књижество*, безгранично одан *иришчи* о лајковачкој прузи, која је заправо имала да буде један роман, неуморно исписујући *ноше*, а њих би, појединачно или у свежњевима, скривао испод тепиха и иза огледала, и на многим чудним местима која би одмах заборављао...” или: „А једне ноћи, у *хиншову* с четири белца, као да је Лајковац велика варош, пристигли су, у мундирима с гајтанима и *акселбендерима* од горе па преко груди, двојица бркајлија у ванредну *визишацију шшације* и пруге.”

³ Ова чињеница непобитно говори да је морало да прође век и по од Вукове реформе да би се лексикон српске литературе безболно проширио, не реметећи вуковску норму, управо на предвуковски период и издашно, али и храбро, захватио оно што му је потребно из тога доба. У вези са овим запажањем указујемо на текст *О Вуковој лексички и ивоводом ње* (33—40) а и на остала поглавља у књизи: М. Ивић, *О језику Вуковом и вуковском*, Књижевна заједница Новог Сада 1990.

⁴ Р. Бели Марковић, *Лајковачка ируџа*, Нолит, Београд 1997. Иначе, мање је уобичајено да се језик савремених писаца, сада већ средње доби, попут Р. Белог Марковића (Белије код Лазарева, 1947) подробније испитује у науци. Лексикографски, међутим, и ова, а и нешто млађа, генерација српских писаца биће ових дана укључена у Грађу Речника САНУ, која ће тиме бити знатно осавременењена. Тако ће се нови лексички фондови, и писаца појединачно и епохе у целини, наћи у јединственом фокусу лексикографа, што ће дати потпунију слику богаћења језика и његовог лексичког тока.

⁵ Критичари иначе скрећу пажњу на језичку префињеност Марковићева текста и својеврсно дозирање лексичких елемената како би естетска својства дошла до изражаја. Посебно се скреће пажња на „познавање језика као и спремност да се експериментише у језику — у лексички, у глаголским временима” (Ч. Мирковић) или да се „приповедач потрудио да језик којим прича приче ‘упије’ у себе оне лексичке слојеве без којих нема слике пређашњих времена” (Р. Микић).

Нашу пажњу је највише привукла архаизирана лексика. Те речи у лексикографској обради, кад су у питању текстови савремених писаца, потпадају под лексиком која добија стилске квалификативе. Реч је заправо о славенизмима или о речима твореним по њиховом моделу које аутор сам ствара.⁶ У *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* ова лексика се квалификује са *стѣкъ*, што значи „стара књижевност” — ако је узета из писаца славеносрпског периода (Доситеј, Ј. Рајић, Ј. Хаџић, Ј. Суботић и др.). Овај назив обједињује све типове старог књижевног језика код Срба пре Вукове реформе: српскословенског, рускословенског и славеносрпског као специфичне језичке мешавине.⁷ У термилошког смислу постоји у нашој науци велико шаренило и недоследност у називима ових језичких типова.⁸ У нашем случају није реч о старом тексту, него о тексту писца који стандардни језик оплемењује стилски маркираном архаичном лексиком, покушавајући да је оживи, актуализује, активира. У тим стилским квалификацијама и настају за лексикографа описних речника истински проблеми и недоумице. Архаична лексика може бити не само преузета из старе епохе него врло често индивидуализирана, онеобичена. Појава овакве лексике не би била вредна посебне пажње сама по себи, да се не појављује како у тексту самог наратора (писца) тако и говору књижевних ликова.⁹ У складу са тим она добија одређене стилизације — од ироничног, сатиричног до гротескног тона. Реч је о судару двеју цивилизација — западне (аустроугарске) и источне (србијанске). Цивилизацијски развитак једне учмале средине, што је позадина радње романа, оставља и велико шаренило у језику, у администрацији посебно.

4. Указаћемо, с обзиром на краткоћу рада, само на један део понуђене лексике (узете редом са првих страна романа) илуструјући одреднице употребним потврдама из чега ће се моћи стећи основни утисак о њеном карактеру.

д е р в о. — Нема у РМС и РСАНУ.

Жао ми је што нас, Пајића, нема толико пак о сваком *д е р в у* да видимо, ондак нек иде пруга куд је пошла (11).

⁶ Уп. Милица Радовић-Тешић, *Архаизми и њихова обрада у Речнику САНУ*, Лексикографија и лексикологија, зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982, 257—262 и *Доситејева лексика у речницима савременог језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 19/2, 115—122.

⁷ Детаљна истраживања овог периода књижевног језика код Срба извршио је А. Младеновић. Из обимне литературе упућујемо на његов рад: *Славеносрпски језик. Студије и чланци*, Нови Сад — Горњи Милановац, 1989, стр. 163.

⁸ На то шаренило указује С. Стијовић у својој књизи: *Славенизми у Његошевим јесничким делима*, Сремски Карловци — Нови Сад, 1992. Аутор је уложио доста напора да разграничи поједине термине и да их експлицитно примени при анализи Његошевих славенизама са фонетског и творбеног аспекта.

⁹ Осим тога, Р. Б. Марковић овакву лексиком користи и у другим својим делима (више збирки приповедака).

Сербија. — Нема у РМС. У РЊЈ¹⁰ има прид. *серџски*.
Ондак нек иде пруга куд је пошла, а којино се возе — нека виде
шта се у *Сербији* ради (11).

кромје. — У РМС само *кром* (Б. Радичевић). У РСАНУ *кромје* в.
кромје, предл. с ген. рсл. [рускословенски] „сем, осим, изузев; до”.

Радивоју Лазином кроз кућу ће проћи и нема куд, *кромје* кроз дужи-
ну у Кључу и кроз Сандарића кованлук (11).

ѵочиѿаѿи. — Нема у РМС. Има *ѵочиѿаѿељ* заст. „поштовалац”
и *ѵочиѿаѿи* заст. „почитовати”. У РЊЈ *ѵочиѿаѿеми* цркв. рус. „поштова-
ни, уважени” и *ѵочиѿаѿе*, *ѵочиѿаѿељ*, *ѵочиѿаѿи*, *ѵочиѿоваѿи*, *ѵочиѿе*,
ѵочиѿењеѿи — све означено као цркв. рус.

Ако ли, *ѵочиѿаѿи* мој, мнима ова варош икад се сазда у земљи Сер-
бији, биће то преконоћ као кад изникне гљива (12).

мними. — У РМС има само *мниѿи* заст. „мислити”. У РСАНУ
мними, *-а*, *-о* заст. (рус. мнимый) са више потврда за два основна значе-
ња: **а**. „који не постоји у стварности, створен у мислима, у машти, зами-
шљен, имагинаран, непостојећи” и **б**. „који није прави, тобожњи, лаж-
ни, измишљен; формалан, привидан”. Има и у РЊЈ.

Ако ли ... *мнима* ова варош икад се сазда у земљи Србији, биће то
преконоћ као кад изникне гљива (12). — Сам предлагач [је] књишка из-
мишљотина, као и друго испод пера лајковачког *мнимоѿ* литерате Р. Б.
Марковића (35).

колеса. — Има РМС. У РСАНУ заст. „кола” са потврдама. Нема
у РЊЈ.

Пак ће ватрена *колеса* кроз њу пролазити и *колеса* та звати ће же-
лезницом а саму варош: Лајковац (12).

смердајѿчи. — Нема у РМС нити у РЊЈ.

Замисли да ме Бог драги не услиши и *смердајѿча* та варош ваисти-
ну ако се нађе на земљи (12).

ваисѿину. — Има РМС као цел. РЊЈ даје дефиницију без квали-
фикативне ознаке. РСАНУ уз дефиницију „доиста, заиста, одиста” даје
квалитатив заст.

Смердајѿча та варош *ваисѿину* ако се нађе на земљи (12).

хоѿеѿи. — У РМС „хтети” са једном потврдом код С. Крањчеви-
ћа. У РЊЈ под *хоѿјеѿи*.

Хоѿио да ме каштигује прогонством у варош (12).

¹⁰ РЊЈ — *Речник Њеѿошева језика*, израдили М. Стевановић и сарадници: М. Вуја-
нић, М. Одавић и М. Тешкић, Београд — Титоград — Цетиње, 1983.

или њи. — РМС и РСАНУ дају као заст. везник „или”. Има и РЊЈ.

Ако је Творац, *илиџи* конштриктор земаљски, хотио да ме каштигује прогонством у варош ту и такоу (12).

жизн. — РМС нема ову реч. У РСАНУ има *жиз(а)н* арх. „живот”. У РЊЈ под *жизн* дато као цркв.-рус. *жизнь*.

Нек ми се од *жизна* мог одбију дани које морам тамо пробавити (12).

џраздан. — РМС нема. У РЊЈ има са фонетском групом -зд- само празник.

Таба, у *џраздном* месту, с крвавом пеном око устију (13).

џресџолница. — У РМС има; дато без квалификатива са потврдом из Крлежина језика. РМС бележи још и одреднице *џресџолни*, *џресџолнички*. У РЊЈ само *џресџо(л)* чешће потврђено са обликом *џресџол*.

Високи чиновници црне анцуге носе, окружени црни јатом нижих канцелиста, у *Пресџолници* живе и сељаке мрзе (13).

черџа. — У РМС нема. У РЊЈ се даје као цсл. у значењу „црта; знак” са више употребних потврда. У Стијовићевим *Славенизмима* означено као рсл.¹¹

Остаће оне *черџе* које сад геометри покажу (13).

нуждно. — У РМС нема; има прид. *нуждан* и *нужден*. Има у РЊЈ *нуждно* и *нужно*.¹²

Нуждно је набавити пијукова, ашова и ћускија.

всџми. — У РМС нема. У РЊЈ има у сложеницама *всџмилосџивџејше*, *всџмилосџивџејши*, *всџмоџући*, *всениџајши*, *всеросиџски*, *всџсердџечно*, *всџсердџечно*, *всџсердџејши* испоређено са цркв.-рус. или само рус. У РСАНУ се јавља само у сложеницама: *всџмоџући*, *всџсилан* оквалификовано као рсл. и дата етимологија из руског. Код Стијовића само одредница *всџмоџућ* за коју се каже да је „х.[ибрид] на бази цсл.”¹³

Всџми душевним силама, Отче наш, умољају те да продужиш век наш (15).

свџџлејшиј. — У РМС, наравно, нема. У РЊЈ има фонетска варијанта *свџџџејши* (свџџџејши Књаз) са упућивањем на руски.¹⁴

¹¹ Уп. С. Стијовић, н. д., 225.

¹² Група -жд- се иначе у литератури сматра заједничком фонетском цртом српско-словенског и рускословенског језичког типа, која у Вуковој реформи не чини и одлику српског језика.

¹³ Уп. С. Стијовић, н. д., 155.

¹⁴ Реч је свакако о славенизму који припада творбеном придевском типу са суфиксом -џејши.

6. Овим прилогом желели смо не само да сигнализирамо на особену лексику датог писца него, пре свега, на потребу праћења овог лексичког слоја у текстовима бројних савремених и млађих писаца, а посебно да укажемо на многобројне проблеме лексикографске обраде при њеном укључивању у велики *Речник српског књижевног и народног језика САНУ*.

Београд